

DEUİFD LIV/ 2021, ss. 7-43.

**İslamcı Bir Düşünür,
Said Halim Paşa'nın Batılılaşmaya Bakışı***

Hilmi TÜRKYILMAZ**

ÖZ

Said Halim Paşa (1864-1921), Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış, sadrazamlık da dahil olmak üzere birçok devlet görevinde bulunmuş önemli şahsiyetlerden biridir. Paşa'yı önemli kılan unsur, uzun yıllar devlet görevinde bulunduğu halde siyasetten ziyade toplumsal sorunlarla ilgilenmesidir. Onun görev yaptığı zamanlar devletin en buhranlı olduğu, toplumun en çalkantılı olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Batı'nın, Osmanlı toplumunu her alanda kısıp aldığı bu dönemde toplumsal sorunları kendine dert edinmiş, Batı karşısında "Nasıl kalkınabiliriz?" sorusuna cevap aramıştır. Özelde Osmanlı toplumunun genelde ise İslam dünyasının sorunlarını tespit edip çözümler üretmeye çalışmıştır. Bu amaçla Batı'yı ve İslam Dünyası'nı çok iyi bilen Said Halim, Osmanlı toplumunu derin bir tahlile tabi tutmuştur. Müslüman toplumların, Batı karşısında nasıl bir tavır alması gerektiği ve nasıl bir modernleşme yöntemi takip etmesi gerektiği üzerinde fikirlerini ortaya koymuştur. Yaptığı tahliller ve ürettiği çözümlerin özgün olması sebebiyle Said Halim Paşa, aynı konularda fikir üreten devrindeki diğer düşünürlerden ayrılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Said Halim Paşa, Batılılaşma, Modernleşme, Batılılaşma ve Din.

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hilmi.turkyilmaz@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7490-6612>

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 09.04.2021

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 30.04.2021

**An Islamist Thinker,
Said Halim Pasha's Perspective on Westernization**

ABSTRACT

Said Halim Pasha (1864-1921) is one of the important figures who lived in the last period of the Ottoman Empire and held many state posts, including being the grand vizier. What makes Pasha important is his interest in social problems rather than politics, although he has been in the state for many years. His time in office corresponds to a period when the state was most depressed and society was the most turbulent. In this period when the West clamped the Ottoman society in every field, he became concerned about social problems and sought an answer to the question of "How can we develop?" in the face of the West. He tried to find solutions by identifying the problems of the Ottoman society in particular and the Islamic world in general. For this purpose, Said Halim, who knows the West and the Islamic World very well, subjected the Ottoman society to a deep analysis. He put forward his ideas on how Muslim societies should take a stand against the West and what kind of modernization method should follow. Said Halim Pasha is distinguished from other thinkers of his age who produced ideas on the same subjects because of his analysis and the originality of the solutions he produced.

Keywords: Sociology of Religion, Said Halim Pasha, Westernization, Modernization, Westernization and Religion.

GİRİŞ

Bir kişiyi anlamak ve görüşlerini değerlendirmek için yaşadığı dönemi iyi bilmek o günün konjonktürel şartlarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu anlamda Said Halim Paşa'nın Batılılaşma hakkındaki görüşlerini değerlendirmek için yaşadığı dönemi ve içinde bulunduğu düşünce iklimini de iyi anlamak gerekmektedir. Zira bir kimsenin, yaşadığı dönemin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel ortamından bağımsız düşünmesi mümkün değildir.

Bu bağlamda Said Halim Paşa'nın yaşadığı dönemin Osmanlı dışı toplumlarına bakıldığında özellikle Avrupa; Rönesans, Reform hareketleriyle kilisenin ve dinî taassubun hâkimiyetinden kurtulmuş, ardından da sanayi inkılâbını gerçekleştirmiştir. Bilim ve teknoloji açısından bir hayli ilerleme kaydeden Batı dünyası ile İslam dünyasının temsilcisi konumunda olan Osmanlı Devleti arasındaki mesafe bir hayli

açılmıştır. Bilim ve teknolojideki gelişmeler yanında 19. yüzyıla damgasını vuran “ilerleme” fikri, düşünce alanında da önemli değişikliklere sebep olmuştur. Modern topluma geçişi sembolize eden “Aydınlanma Çağı”nın başlangıcından itibaren rasyonel ve pozitivist bir yaklaşımla din ağır eleştirilere tabi tutulmakta, modernite ile dinin birbirine düşman olduğu savunulmaktadır.¹ Bilimin ilerlemesi dinin alanını giderek daraltırken, pozitivist bakış açısı hemen her sahada kendini hissettirmektedir. Başta Auguste Comte, Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim, Friedrich Nietzsche olmak üzere bilime, teknolojinin gücüne, pozitivistliğe inanan birçok bilim adamı ve sosyolog 20. yüzyılda dinin artık miadını doldurduğunu, insanların bundan sonra “tanrısız” bir dünyada ve tabiatüstü güçlerin yardımına ihtiyaç duymadan kendi geleceklerini, kendi akıllarıyla belirleyeceklerini söylemektedir. Comte’a göre modern teknolojinin yükselttiği fabrikalar, tanrısız ve pozitivist yenedünyanın evrensel kiliseleri olacaktır. Marx’a göre din bir afyondur; Weber de, bu yüzyılda modern kurumların gelişmesiyle birlikte dinin fonksiyonunu kaybettiğini düşünmektedir. Alman filozofu Nietzsche ise tanrının öldüğünü ilan etmiştir.²

Said Halim Paşa’nın yaşadığı zaman dilimi itibariyle Osmanlı Devletine bakıldığında ise bu dönem Batı ile mesafesi bir hayli açılmış; askeri, siyasi, kültürel ve iktisadi açıdan Batının saldırısına maruz kalınan bir zamanı ifade etmektedir. Batı karşısında ilk olarak askeri alanda, savaş meydanlarında alınan yenilgiler ve daha sonra diğer alanlarda da hissedilen yenilgiler, Osmanlı toplumu için zihinsel anlamda önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir.

Bu yenilgilerin sürmesi bir taraftan, devletin ihtişamlı zamanlarından bu güne kadar devam eden Müslümanların özgüven duygularının yıkılmasına neden olmuştur. Diğer taraftan ise Müslümanların Batı dünyasına bakış açılarının değişmesine sebep olmuştur. İmparatorluğun ihtişamlı dönemlerinde sürekli küçümsenen ve ötekileştirilen Batı dünyası, son yüzyıllarda maddi üstünlüğünün reddi

¹ Mehmet Akgül, “Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı* (Ed. N. Akyüz, İ Çapçıoğlu), Grafikler Yayınları, Ankara 2018, s. 202-203.

² Rodney Stark, “Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme”, *Sekülerizm Sorgulanıyor* (Haz. Ali Köse), *Ufuk Kitapları*, İstanbul 2002, 33-34.

imkânsız hale geldiğinden, üzerinde inceleme yapılan, imrenilen ve örnek alınması gereken bir konuma gelmiştir.

İslam dünyasının Batı karşısında geri kaldığının anlaşılması ve kabul edilmesiyle birlikte bütün devlet adamları ve düşünürler, “Bu devlet nasıl kurtarılabilir, eski ihtişamına nasıl kavuşabilir?” problemine çözüm aramaya koyulmuşlardır. Bu kapsamda üretilen farklı düşünceler, değişik ortamlarda dile getirilmiş, uygun mecralarda yazıya dökülmüş ve iktidardaki siyasi güce yakınlığı oranında uygulanma imkânına sahip olmuştur. Bu süreçte dile getirilen farklı fikirler Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi düşünce akımlarını ortaya çıkarmıştır. Said Halim Paşa'nın Batılılaşmaya bakışını ele aldığımız bu makalede, onun fikirlerini daha iyi anlamak için ilk önce Paşa'nın hayatını daha sonra da Batıcılık düşünce akımı ve bu akımın savunduğu fikirleri kısaca hatırlamak yerinde olacaktır.

I. Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

19 Şubat 1864 (11 Ramazan 1280) tarihinde Kahire'de doğan Mehmet Said Halim Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1769-1848) torunu ve Vezir Halim Paşa'nın (1830- 1894) oğludur.³ Özel hocalardan Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca öğrenen Said Halim, kardeşi Abbas Halim ile birlikte İsviçre'ye gönderilmiş⁴ burada beş sene siyasi ilimler tahsili yapmıştır.⁵

Orta ve yüksek tahsilini Avrupa'da tamamladıktan sonra 1888 Mayısında 24 yaşında İstanbul'a döndüğünde Sultan Abdülhamid tarafından “mîri-miranlık” rütbesi ve “ikinci rütbeden mecidi nişanı” ile taltif olunarak ilk görevi olan “Şurayı Devlet” (Danıştay) azalığına tayin olunmuştur. Görevindeki başarısından dolayı kısa sürede rütbesi 22 Eylül

³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, IV/1893; M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1992, 17.

⁴ Eşref Edip, “Alemler İslam İçin Pek Büyük Bir Bir Zâyi”: Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehadeti”, *Sebilürreşad*, 19/492, (16 Ocak 1922), 256.

⁵ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 19.

1900'de "Rumeli Beyler Beyliği" payesine yükseltilmiştir.⁶

Kimlerin niçin verdiği halen meçhul olan jurnaller ile Said Halim Paşa, yalısında zararlı evrak⁷ ve silah bulundurduğu gerekçesiyle saraya ihbar edilmiştir. Bu olaydan sonra takip edilen ve baskı altına alınan Said Halim, 1903'te Jön Türklerle ilişkisi olduğu ileri sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırılarak Mısır'a gönderilmiştir. Daha sonra Avrupa'ya geçen Paşa, burada İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ile iletişim kurmuş ve onlara maddi ve fikri yardımlarda bulunmuştur.⁸

Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönen Paşa, Yeniköy Belediye reisliği yapmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle boşalan sadrazamlık makamına, 12 Haziran 1913'te tayin olunmuş ve Hariciye Nezareti'ni de üzerine alarak hükümeti kurmuştur.⁹ Toplamda 3 yıl 7 ay 21 gün sadrazamlık yapan Said Halim Paşa, 3 Şubat 1917 tarihinde sadrazamlık görevinde ayrılmıştır.¹⁰

Said Halim Paşa, sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra yalısına çekilerek Osmanlı toplumunun problemlerine çözüm bulmak için okumaya ve eserler yazmaya devam etmiştir. Bunun yanında Paşa, yalısında önemli görüşmelere, toplantılara ev sahipliği yapmış, yerli ve yabancı konuklarını ağırlamıştır. Ayrıca Paşa, a'zası bulunduğu Ayan Meclisi'nin toplantılarına sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra da devam etmiştir.¹¹

⁶ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 20-21; İbnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, IV/1893.

⁷ Said Halim Paşa'nın yaşadığı tarihlerde ülkenin içinde bulunduğu ortamın da etkisiyle, zararlı evrak (muzır evrak) ifadesi daha çok "hürriyetçi yayınlar" anlamında kullanılıyordu. (M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Bubranlarımız ve Son Eserleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, XV.)

⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Bubranlarımız ve Son Eserleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, XV.

⁹ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 34; İbnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, IV/1895; M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Bubranlarımız ve Son Eserleri*, XVIII.

¹⁰ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 72-73; İbnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, IV/1906-1908.

¹¹ Kudret Bülbül, *Siyasal bir Düşünür ve Devlet Adamı Said Halim Paşa*, Tezkire Yayınları, İstanbul 2015, 105; M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 75;

Osmanlı'nın en buhranlı dönemlerinde sadaret görevini üstelenen Paşa, sadâret makamında olduğu dönemlerde önemli olaylara da imza atmıştır. Bulgarların işgalinde olan Edirne'nin geri alınmasındaki hizmetinden dolayı, bizzat Padişah tarafından kendisine "Murassa' İmtiyaz Nişanı" verilmiştir.¹² Bunun yanında kapitülasyonların ilgası, İslamcı bir siyaset izlenmesi, sarayla ilgili yeni düzenlemelerin getirilmesi vb. olaylar onun sadrazamlığı dönemindeki gerçekleşen önemli konular arasında sayılabilir.¹³ Yine onun sadaret döneminde gerçekleşen önemli olaylardan birisi de Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşına girmesidir. O harbin sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalamayacağını düşünmektedir. Savaşa girmemek için ya da en azından geç girmek için elinden geleni yapmış, itilaf ve ittifak devletlerine yanaşarak herhangi birisi ile anlaşmak istemiştir. Fakat bu devletler anlaşmak istemediler çünkü Osmanlı toprakları savaşın kazananları için ödül olarak görülmektedir.¹⁴

Savaş kaybedilip Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İngilizler, Said Halim Paşa ile birlikte önemli gördükleri bazı kimseleri 22 Mayıs 1919'da önce Mondros'a ve sonra da Malta'ya sürgüne gönderdiler.¹⁵

Said Halim Paşa'nın, Malta'da bulunduğu süre zarfında Amerika, İngiltere, Fransa gibi ülkelerin devlet başkanlarına mektuplar yazmıştır. Bu mektuplarında, tarihi gelişmeleri anlattıktan sonra Osmanlı Devleti'nin önemini, Osmanlı devletinin yerini bir başka kuvvetin doldurmasının mümkün olmadığını ve bu devlet olmadan da bu topraklar üzerindeki anarşi ve savaşın sona erdirilmesinin imkânsız olduğunu

¹² M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 39-41; İbnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, IV/ 1896; M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Bubranlarımız ve Son Eserleri*, XVII-XVIII.

¹³ Kudret Bülbül, *Siyasal bir Düşünür ve Devlet Adamı Said Halim Paşa*, 79.

¹⁴ Eşref Edip, "Alemler İslam İçin Pek Büyük Bir Bir Zâyi": *Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehadeti*", 256; Kudret Bülbül, *Siyasal bir Düşünür ve Devlet Adamı Said Halim Paşa*, 84-85.

¹⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Bubranlarımız ve Son Eserleri*, XXIV.

anlatmıştır.¹⁶

“Ermeni kırımı” ile ilgili olarak yargılanmak istenmiş ise de suç işlendiğine dair bir delil bulunmadığından Malta’da serbest bırakılmıştır. Bundan sonra Said Halim Paşa, İstanbul’a dönmek istemiş fakat zamanın sadrazamı Tevfik Paşa bunu mahzurlu görerek müsaade etmemiştir. Paşa, İngiliz işgali altındaki Mısır’a da gidemediğinden Roma’da bir konak kiralayarak oraya yerleşmiştir. Said Halim Paşa 6 Aralık 1921 tarihinde evinin önünde bir Ermeni komitacı tarafından vurularak 57 yaşında iken şehit edilmiştir.¹⁷

Said Halim Paşa’nın hacim olarak küçük fakat içerik olarak çok derin anlamları kendisinde barındıran¹⁸ “Meşrutiyet, Mukallidliklerimiz, Buhrân-ı Fikrîmiz, Buhrân-ı İctimâ’imiz, Taassub, İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye, İslâmlaşmak ve İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye” olmak üzere sekiz kitabı vardır. Bu sekiz eserinden “İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye” adlı eseri hariç diğer yedi eseri; birarada olarak ilk defa, Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Külliyyât-ı Âsârından “Buhranlarımız” ismiyle 1338-1335 (1919) tarihinde İstanbul’da Şems Matbaası tarafından basılmıştır.¹⁹

Said Halim Paşa, hayatının büyük bir kısmını Avrupa’da geçirdiği için Batı medeniyetini içinde yaşayarak görmüştür. Dolayısıyla Doğu medeniyeti ile Batı medeniyetini en ince ayrıntılarına kadar mukayese edebilecek yeterliliğe sahip olmuştur.²⁰ Ayrıca Taassub, Mukallidliklerimiz ve Meşrutiyet adlı eserlerinin dışındakileri 1916’dan sonra yazmıştır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Paşa’nın, eserlerini belli bir devlet tecrübesine de sahip olarak kaleme aldığı söylenebilir.

¹⁶ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 96-97; M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Buhranlarımız ve Son Eserleri*, XXIV.

¹⁷ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 104.

¹⁸ Eşref Edip, “*Alemi İslam İçin Pek Büyük Bir Bir Zâyi*”: *Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehadeti*”, 257-258.

¹⁹ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, 111-117; M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Buhranlarımız ve Son Eserleri*, XXVII-XXX.

²⁰ Eşref Edip, “*Alemi İslam İçin Pek Büyük Bir Bir Zâyi*”: *Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehadeti*”, 257-258.

II. Batılılaşma Kavramı ve Batıcılık

Batılılaşma, Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasî, sosyal ve kültürel hareketleri ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Tarihsel süreçte Garplılaşma muasırlaşma, asrileşme, çağdaşlaşma, Avrupalılaşma modernleşme gibi farklı isimlerle anılan Batılılaşma kavramı, bugün hem Batılaşma hem de Batılılaşma biçiminde kullanılmaktadır.²¹ Genellikle aynı manada kullanılan bu kavramların hemen hepsi Tanzimat'tan bu yana Türk toplumunun gündemini işgal eden dinamik sürecin zaman içinde aldığı farklı isimlerdir. Dolayısıyla hangi isimle anılırsa anılsın Batılılaşma kavramı sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel yönlerden değişmeyi başka bir ifade ile bir sosyal değişme sürecini ifade etmektedir.

Osmanlı toplumunda; ekonomik, idarî ve askeri alanda karşılaştığı sıkıntıları aşmak için 15. yüzyıldan itibaren yenileşme çabalarını görmek mümkündür. Fakat bu çabaları burada bahsedilen Batılılaşma kapsamında değerlendirmek doğru değildir. Çünkü bu yüzyılda yapılan ıslahat çalışmalarında Batı'nın taklit edilmesinden ziyade imparatorluğun kendi iç dinamikleriyle çözüm bulma gayretleri dikkat çekmektedir. Batılılaşma düşüncesinde kullanılan Batı kavramı, coğrafi anlamda bir bölgeyi ifade etmekten ziyade bir medeniyeti, bir ideolojiyi, bir yüceltmeyi ifade etmektedir.²² Bu anlamda Batılılaşmanın başlangıcını 18. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Fakat bu düşüncenin daha sistematik hale gelmesi ve bir politika olarak toplumun önemli sorunlarının çözümünde adeta bir reçete gibi sunulması ise II. Meşrutiyetten sonra kendini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa karşısında gerilemeye başladığı andan itibaren uzunca bir süre kendi devlet sistemi içinde sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Fakat sorunları çözmek bir yana durum günden güne daha da kötüleşmiştir. Bunun üzerine yönetici kesim ve aydınlar, Osmanlı devleti dışından bir çözüm arayışına girmişlerdir. O tarihlerde, örnek alınabilecek, İslam dünyası karşısında bütün ihtişamıyla ve

²¹ M. Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, I/147.

²² M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, 5/149.

alternatifsiz olarak duran Avrupa, başka bir ifade ile Batı dünyası vardır. Dolayısıyla buralar incelenmeli, sorunların çareleri burada araştırılmalı ve gerekirse çözümlerin ithal edilmesi gerekmektedir.

Bu anlamda Batı ile temasların başlamasından sonra, Batı kültürünün üstünlüğü konusundaki yaklaşım Osmanlı aydınlarının büyük bir bölümü tarafından hızla benimsenmiş, zihniyet alanındaki değişimle birlikte sanattan edebiyata, giyimden mimariye kadar Batılılaşma yanlısı bir düşünce ortaya çıkmıştır. Batılılaşmayı reddeden, onun Osmanlı toplum yapısına uymayacağını ve bir takım sorunlar ortaya çıkaracağını iddia eden yönetici ve aydınların sayısı kısa süre içinde çok azınlıkta kalmıştır. Batılılaşmanın gerekliliği konusunda ittifak halinde olan aydın ve idarî kadroların ihtilafa düştükleri tek nokta Batılılaşmanın hangi alanlarda ve ne ölçüde gerçekleştirileceği konusu olmuştur.²³ Fakat ayrıntılara inildiğinde her bir aydın kendi perspektifinden farklı bir düşünce sistemine sahip olduğu için aralarında ortak noktalar olmakla beraber ihtilaf ettikleri konuların arttığı, bu anlamda Batıcıların fikir birliği içinde olmadıkları söylenebilir.²⁴

Bu dönemde, Batılılaşma alanındaki fikirler, “Garpcılık” olarak isimlendirilen bir düşünce akımı tarafından dile getirilmiştir. Akımın tanınmış en önemli üç temsilcisi Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı ile Celâl Nuri olarak kabul edilmektedir. İstanbul’da yayımlanan “İctihad” dergisi ise bu akımın merkezî yayın organı konumundadır. Derginin adı, içtihad kavramının açık olduğunu ifade eden dini bir terminoloji olmakla birlikte, dini olsun ya da olmasın hemen her şeyin tartışmaya açılabilmesi düşüncesinin bir yansımasıdır. İctihad dergisi, yayımladığı din aleyhtarı makaleler sebebiyle, birçok defa kapatılmış fakat dergi Cehd, İshad, İştihad, Âlem-i Ticâret ve Sanâyi gibi farklı adlarla çıkmaya devam etmiştir.²⁵ Dergilerde dile getirilen fikirler, Batıcıların düşünce ve görüşleri hakkında bize bilgi vermektedir.

Batıcılara göre çektiğimiz sıkıntıları Avrupalı olmadığımız için çektiğimiz düşünülmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu için tek kurtuluş yolu vardır. O da bu yüzyılın fikir ve ihtiyaçlarına uygun medenî bir

²³ Hanioglu, “Batılılaşma”, 150.

²⁴ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 1999, 118.

²⁵ M. Şükrü Hanioglu, “Abdullah Cevdet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, 1/92.

devlet ve millet halini almaktır. Yani “garblılaşmaktır”. Avrupa’yı başka bir ifade ile Batı’yı eşsiz bir medeniyet olarak kabul eden Garpçılara göre; bütün fikri ilerlemeler, sanat harikaları ve icatlar Batı medeniyetinin eseridir. Bunun için Batı, dünyaya hâkim olmuştur. Şu halde Batı demek üstünlük demek, kuvvet demektir. Osmanlı Devleti bütün varlığı ile Batıya gitmelidir; zira “Nur ondadır.” Ona gitmek mecburidir çünkü ikinci bir medeniyet yoktur. Batıyı seksiz şüphesiz, gülü ve dikenini ile benimsemek gerekmektedir. Gülü ve dikenini ayırt etmeye kalkışmak değişime direnmek demektir.²⁶

Toplumsal yapıda ortaya çıkan birçok problemin Batılılaşma yoluyla çözüleceğine inanan Batıcılar; Batılılaşmanın önünde, başka bir ifade ile toplumsal gelişmenin önünde engel olarak gördükleri “din”e ve geleneksel değerlere karşı büyük bir mücadele başlatmışlardır. Onlara göre, din ve geleneksel değerler çağın gereklerine ters düşmektedir ve bunlardan toplumu bir an önce kurtarmak gerekir.

Din kurumunu bâtil inançlar bütünü olarak gören Batıcılar, yazdıkları kitaplarda ve yayın organları İctihad dergisinde, klasik Yunan düşünürlerinden başlayarak pek çok materyalist düşünürün fikirlerini tanıtmışlardır. Evrende olup biten her şeyin sadece maddî sebeplerle açıklanabileceğini, tabiatüstü bir gücün mevcut olmadığını ileri süren, özünde tanrıtanımaz (ateist) bir inancı savunan materyalist²⁷ düşünürleri ve fikirlerini tanıtmak suretiyle Batıcılar, geleneksel değerlerin yerini Modern Batılı değerlerin alması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu bağlamda başta Gustave le Bon, Jean Marie Guyau gibi pozitivistler, Reinhart Pieter Anne Dozy gibi İslâmiyet aleyhtarı birçok filozof, şair ve yazarın eserlerini Türkçe’ye çevirerek yayımlamışlardır.²⁸

Batıcılar, 1912 yılında Batılılaşma konusunda 18 maddeden oluşan sistematik bir plan dahi hazırlamışlardır. Zaman zaman örneklerin de verildiği, madde madde anlatılan planda; geleneksel değerlerin yerini

²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yayınları, Ankara 1994, 78-79; Tanıl Bora, *Cereyanlar-Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, 83.

²⁷ Aydın Topaloğlu, “Materyalizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, 28/137-140.

²⁸ Nazım H. Polat, “İctihad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, 21/446.

modern Batılı değerlerin alması, fesin terkedilerek yerine yeni bir millî başlığın kabul edilmesi, kadınlara çeşitli hakların verilmesi ve dinî makamların bu konuya karışmamaları, dinden bağımsız yeni bir ahlâk anlayışının oluşturulması, meşihat makamında reformlar yapılması, tekke ve zâviyelerin kapatılarak yerlerine Batı yöntemlerine göre eğitim veren okulların kurulması, bütün mezheplerin tek bir mezhep çatısı altında birleştirilmesi, geleneksel değerlerin terkedilerek kanunlarda çağın gereklerine uygun reformların yapılması gibi dikkat çeken konular yer almaktadır.

Batıcılar, zihniyet dünyaların ortaya koyan bu düşüncelerini bir planlama dahilinde dile getirince İslâmcı dergilerden ve toplumun farklı kesimlerden sert tepkiler almışlardır. Gerek alınan bu tepkiler gerekse Balkan Savaşının toplum üzerinde meydana getirdiği etkiler, Batıcılar arasında fikir ayrılığına yol açmıştır. Bu ayrılığın temel nedeni ise Batılılaşmanın sınırı, ölçüsü, yöntemi, gayesi gibi konulardan oluşmaktadır.²⁹

Bir tarafta dünyada bir tek medeniyet bulunduğunu, bunun da Avrupa medeniyeti olduğunu, Osmanlıların Batı'nın bir talebesinden başka bir şey olamayacağını dolayısıyla gülü ve dikenini ile Batının alınmasının gerekli olduğunu başka bir ifade ile her türlü unsuru ile tam bir Batılaşmayı savunan Abdullah Cevdet yer almaktadır.³⁰ Diğer tarafta ise böyle bir Batılılaşma modelinin Osmanlı Devleti'ni Batı'nın bir uydusu durumuna getireceğini, Avrupa'nın bize olan düşmanlığını unutmamamız gerektiğini, geleneksel değerlerimizin olumlu olanlarından faydalanabileceğimizi, bu alanda bir sınır çizilmesinin gerekliliğini kısaca kısmi bir Batılaşmayı savunan Celâl Nuri Bey (İleri) bulunmaktadır.

“Tam Batıcılar” İctihad dergisinde tezlerini dile getirmeye devam ederken Celâl Nuri'nin liderliğindeki “Kısmî Batıcılar” ise İctihad dergisinden ayrılarak ilk önce Serbest Fikir dergisinde görüşlerini dile getirmeye başlamışlardır. Bu grup Serbest Fikir kapatılınca da Uhuvet-i Fikriyye ve Hürriyet-i Fikriyye dergisinde görüşlerini dile getirmeye devam etmişlerdir.³¹

²⁹ Hanioglu, “Batılılaşma”, 151; Polat, “İctihad”, 447.

³⁰ Bora, *Cereyanlar-Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, 83.

³¹ Recep Duymaz, “Celal Nuri İleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, 7/243.

Tam batılılaşmayı savunan Abdullah Cevdet, kısmîliği kabul etmemiş ve Batı medeniyetinin bir bütün olduğunu söyleyerek, “gülü ve dikenle” almaya mecbur olduğumuz tezinin savunucusu olmuştur. Ona göre, Batı’nın yalnızca şimendiferlerini, yollarını, tayyarelerini alarak, kültürünü almamaya imkân yoktur. Yapılması gereken tam anlamıyla Batılılaşmaya çalışmaktır. “Avrupa hocamızdır” diyen Abdullah Cevdet, Batılılaşmanın iktibas (alıntı) yoluyla değil, ictimâs yani özümseme yoluyla olması gerektiğini savunuyordu. Muhafaza etmeye değer bir geleneğimiz olmadığını söyleyen A. Cevdet, kendisiyle en çok gurur duyduğumuz misafirperverlik geleneğinin bile göçebelik dönemine ait olduğunu zira artık otellerin olduğunu ileri sürüyordu. Ev ziyaretinden yemek düzenine varıncaya kadar gündelik hayatın hemen her alanında Batı adâb-ı muaşeretinin yaygınlaşmasını istiyordu.³²

Kısmî Batılılaşmayı savunan Celal Nuri’ye göre medeniyet iki çeşittir. Teknik medeniyet ve gerçek medeniyet. Gerçek medeniyet bakımından Avrupa ve Hıristiyan dünyası, İslam dünyasından ileri değildir. Onun için Batı’dan sadece teknik medeniyet alınmalıdır. Japonya örneğinde olduğu gibi. Celal Nuri’nin düşüncesindeki Batılılaşma yöntemini ifade eden “Japon modeli” modernleşme, benliğini koruyarak Batı ile boy ölçüşecek bir seviyeye gelmeyi anlatmaktadır. Kısmi bir Batılılaşmayı savunan Celal Nuri’nin bu tavrı, Osmanlı Devleti’nin yıkılmasının ardından değişecektir. Abdullah Cevdet’in çizgisine gelen Celal Nuri, 1920’li yıllarda ilerlemek için tek çarenin Avrupa medeniyetini şartsız kabul etmek gerektiğini savunmaya başlar.³³

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte ortada kurtarılacak bir imparatorluk kalmadığından Batılılaşma yolunda ortaya atılan fikirler artık devleti kurtarmak için değil, gündelik hayatın yeniden inşası ve yeni bir toplumsal yaşam biçiminin oluşturulması için dile getirilmeye devam etmiştir. Yeni kurulan rejim, Osmanlı Devleti’nin bağlı bulunduğu değerleri bir kenara bırakarak tam bir Batılılaşma çabası içine girmiştir. Batıcıların II. Meşrutiyet döneminden itibaren savundukları fikirlerin pek çoğu Cumhuriyet döneminde uygulama alanına konmuştur. Onun için

³² Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 79-80; Bora, *Cereyanlar*, 83-84.

³³ Celal Nuri İleri, *Türk İnkılabı*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.

bunu gören A. Cevdet İctihad dergisinde, inkılâpları gerçekleştiren siyasi yönetimi “Otuz seneden beri geceli gündüzlü gördüğümüz tatlı rüyaların çoğunu aynıyle vâki kılan yegâne hükümet” olarak tanımlarken Atatürk’ü de, “Bugünün peygamberi Mustafa Kemal’dir, bu medenî ve asrî peygamber bir nübüvvet-i akliyye ile geliyor” şeklinde nitelendirmektedir.³⁴

Kısaca özetlemek gerekirse Osmanlı Devleti’nde başlayıp Cumhuriyet Türkiye’sinde yeni boyutlar kazanan, Avrupa’nın sosyal ve fikri birikimini, erişilmesi gereken bir hedef olarak gören Batıcılık fikri; bazen ılımlı bir şekilde ortaya çıkmış, bazen çok radikal, geleneksel kültür öğelerimizi eleştiren ve hatta bunların karşısına çıkan boyutlar kazanmıştır. Ancak sözcüğün kendisi, daha çok Batıyı her hususta örnek almak isteyenlerin yaklaşımını adlandırmak için kullanılmıştır.³⁵ Bir başka açıdan bakıldığında Batıcılığın Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’ndeki toplumsal değişimin temel dinamiklerinden biri olduğu söylenebilir.

Genel anlamda Batılılaşma kavramını ve Batıcılık düşünce akımının görüşlerini kısaca hatırladıktan sonra Said Halim Paşa’nın bu konudaki görüşlerine geçebiliriz.

Bilindiği gibi Said Halim Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu olması sebebiyle seçkin bir aileden geliyordu. İlköğrenimi özel hocalardan yapan Paşa, yükseköğrenimini ise İsviçre’de siyasal bilgiler alanında tamamlamıştır. Bunun yanında küçük yaştan itibaren öğrendiği için Fransızca, İngilizce, Farsça, Arapçayı iyi biliyordu.³⁶ Dolayısıyla hem iyi bir yabancı dil bilmesi hem de öğrenimini yurt dışında görmesi nedeniyle hem Batı hem de Doğu medeniyetini ve kültürlerini yakından tanıyordu.

Onun yaşadığı dönemde Batı’yı tanıyanların hemen hepsi, Batı’yı taklit etmenin dışında bir kurtuluş yolunun olmadığı üzerinde neredeyse ittifak halinde idi. Fakat Paşa, hem seçkin bir aileden gelmesi hem de Avrupa’da eğitim görmesi sebebiyle Batı’yı çok iyi bildiği halde, kendi değerlerine bağlı olan bir aydın ve devlet adamıdır. Aynı zamanda O,

³⁴ Polat, “İctihad”, 447.

³⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, 11-12

³⁶ M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 35/557.

devletin en buhranlı dönemlerinde, en kritik günlerinde görev almış bir siyasetçi olmakla birlikte, siyasetten çok toplumu dert edinen ve önerdiği çözümlerde kendine özgü bir düşünce sistemi olan bir fikir adamıdır. Bu bakımdan Said Halim Paşa'nın Batılılaşma hakkındaki görüşleri her iki medeniyeti yakından tanınması anlamında çok önemlidir.

III. Said Halim Paşa'nın Batılılaşmaya Bakışı

Osmanlı'nın son dönemlerinden günümüze kadar, Batılılaşma problemi veya Batı karşıtlığı, farklı tonlarda ve gerekçelerde İslamcı, milliyetçi ve solcu vb. farklı düşüncelerde yer alan önemli konulardan biridir. Bu anlamda, Osmanlı toplumunun karşı karşıya kaldığı problemlere çözümler bulmaya çabalayan Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin merkezinde de Batılılaşma sorunu ve İslam konusu yer almaktadır. Paşa'nın Batılılaşma sorununa bakışı birkaç başlık altında ele alınacaktır.

a. İlerleme Düşüncesi ve Din Anlayışı

19. yy. Avrupa'sında tartışılan konuların başında “ilerleme” konusu ve din problemi gelmektedir. Osmanlı toplumunun, Batı karşısında “geri kalmışlık” durumunu kabullenmesi, “yenilenme” ve “ilerleme”ye olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. İşte bu noktada yönetici ve aydın kesim, geri kalmışlık sorununa çözüm bulmak amacıyla yönünü Batıya çevirmişlerdir. Zaten o zamanlarda örnek alınabilecek Batı dışında bir seçenek de yoktur. Batı dünyası ile bir şekilde iletişime geçen ve orayı tanıyanlar Osmanlı toplumunun, ilerlemek için Batı'nın takip edilmesinden başka bir çaresinin olmadığını ileri sürmüşlerdi. İşte bu süreçte Batı'da uzun yıllar tartışılan ilerleme ve din konusu artık Osmanlı toplumunda da yönetici ve aydın kesimin üzerinde en fazla tartıştığı ve fikir ürettiği alanlardan birisi haline gelmiştir.

Bilindiği gibi sanayi inkılabından sonra Batı'da meydana gelen bilim ve teknik alanındaki gelişmeler, toplumsal hayatta dinin alanını oldukça daraltmaya başlamıştı. Batı dünyasında dile getirilen “Din ilerlemeye engeldir” ve “Toplum geliştikçe din terk edilecektir” gibi iddialar İslam dünyasında da taraftar bulmuştu. Osmanlı devletindeki Batılılaşma yanlıları da, toplumun Batı karşısında geri kalmasının sebebi olarak din kurumunu görüyor, din ve dinden kaynağını alan her şeyi eleştiriye tabi tutuyorlardı.

İşte Said Halim Paşa, Batıcıların ilerlemek için dinden vazgeçilmesi gerektiği konusundaki görüşlerini şiddetle eleştirir ve bu düşüncelerin Avrupa’da ortaya çıkış sebebini inceleyerek bunun ülkemizde savunulmasının yanlış olduğunu söyler.

“Dinin ilerlemeye engel olduğu” fikrinin bize Batıdan geçtiğini söyleyen Paşa’ya göre bu anlayış, maddeci düşünceyi, maddeci düşünce ise devamında dinsizlik düşüncesini getirmektedir. Bu düşüncenin Batıdaki çıkış sebebi, Hıristiyanlık inançları ile yeni bilim ve fen zihniyetinin birbiriyle çatışması ve bunların uzlaştırılmamasıdır. Hâlbuki İslâm inançları için böyle bir uzlaşmazlık söz konusu değildir. İslam inançlarının bilimin buluşlarına zıt olması şöyle dursun, inançlarımız onların hepsini içine aldığı için, bizim inançlarımızla bilgilerimiz bir bütün teşkil eder.

Bu yanlış düşüncelerin İslam dünyasında ortaya çıkış sebebini ise Said Halim şöyle izah eder: Gerek âlimlerimiz ve gerekse bize rehberlik etmek ve bizi aydınlatmakla yükümlü olanlar, Batıdaki bilim ve teknik alanında meydana gelen gelişmeleri takip edememişlerdir. Bilim ve fen alanındaki son gelişmelere yabancı kalınması, milli gelişmemizi durdurmuş ve bizi Batı karşısında geri duruma düşürmüştür. Bu kötü duruma âlimlerimiz ve ileri gelenlerimiz sebep olduğuna göre, onların suçlanması lazımdı. Fakat öyle olmadı, bu hale düşmemizin tek suçlusu olarak dinimiz gösterildi. Paşa, bu düşüncelerin doğruluğunun anlaşılması için tarihimize bakılması gerektiğini, Osmanlı devletinin geçmişte ihtişamlı bir devlet olduğunu, Batı medeniyetine bile yardımlarda bulunduğu unutulmaması gerektiğini işaret eder.³⁷

Kısaca Said Halim Paşa, memleketin Batı karşısında geri kalmasının sorumlusu olarak Batı’daki bilim ve teknik alanındaki gelişmeleri takip edemeyen devlet ve bilim adamlarını suçlu görmektedir. Dolayısıyla İslam dininin hiçbir sorumluluğunun olmadığını aksine dini iyi anlayamayanların sorumlu olduğunu söyleyen Paşa, dinin kendisi ile onu yaşayanların farklı olduğunun ayırt edilmesi gerektiği ifade etmektedir.

³⁷ Prens Said Halim Paşa, *Bubranlarımız*, Said Halim Paşa Külliyyât-ı Âsârından, Şems Matbaası, 1335-1338, İstanbul, 78-80. (Bundan sonraki dipnotlarda Said Halim Paşa Paşa’nın külliyyatı içinde yer alan eserlerin sadece isimleri kullanılacaktır.)

İslâm dininin, insanlığın saadetini temin eden her şeyi içerisinde toplayan mükemmel bir din olduğu halde, Müslümanların, Hıristiyanlara oranla geride kaldıklarının inkâr edilemez bir gerçek olduğunu söyleyen Said Halim Paşa, toplum geliştikçe İslamiyet'in de terk edileceğini söyleyenlerin dikkate alınmaması gerektiğini söyler. Paşa'ya göre, insanlığın ilerledikçe, bu ilerlemenin dinsizlikle sonuçlanacağını iddia edenlerin ciddi hiçbir dayanağı yoktur. Çünkü bu kimseler, bu konularla ilgili olarak bir kehanette bulunmuşlar ancak yeterli bir araştırma yapma gereğini bile duymamışlardır. Biraz tanıdıkları Hıristiyanlık ile hiç tanımadıkları İslamiyet arasında geliş güzel benzetmeler yapmakla bu iddiaya sahip olmuşlardır.³⁸

Paşa bu ifadeleri ile toplumlar modernleştikçe dinden uzaklaşacaklarını öngören sekülerleşme teorisinin İslam toplumuna uymayacağını savunmaktadır. Sekülerleşme teorisi günümüzde ciddi olarak eleştiriye tabi tutulsa da, Paşa'nın yaşadığı dönemde, Batı dünyasında sorgulanamaz bir doğru olarak kabul ediliyordu. Berger'in "sekülerleşme kâhinleri" dediği bu sosyal bilimciler son üç asır boyunca dinin sonunun geldiğini iddia etmişler hatta dinin tamamen ortadan kalkacağı kesin tarihi bile vermişlerdi.³⁹ İşte Osmanlı toplumundaki Batı taraftarı aydınlar, Batı dünyasındaki bu düşünceleri kendi toplumlarına uyarlayarak, Osmanlı toplumunun da ilerlemek için İslam dinini terk etmesi gerektiğini iddia etmişlerdi. Said Halim Paşa'da bu aydınların ciddi bir araştırma yapmadan, söz konusu teori üzerinde düşünmeden kehanette bulduklarını ifade etmektedir.

Said Halim Paşa, Müslümanların siyasal-toplumsal anlayışlarını ve müesseselerini ayak bağı olarak gören ve bunun karşısında Batı'nın üstünlüğünden dem vuranları sert bir dille eleştirir ve İslâmî esasların zamanın ihtiyaçlarına cevap veremediği kuruntusuna kapılanlara cevaben şöyle der: "Biz o fikirdeyiz ki, İslam şeriatının ihtiva ettiği ahlaki, sosyal, siyasi düsturlar insan tabiatına tepeden tırnağa uygundur ve Âdemoğullarının kıyamete kadar sürecek hayatlarını düzenlemeye

³⁸ *Taassub*, s. 109.

³⁹ Peter Berger, "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine", *Sekülerizm Sorgulanıyor* (Haz. Ali Köse), Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, 75.

layıktır.”⁴⁰

Görülüyor ki; Said Halim Paşa'ya göre, “Din ilerlemeye engeldir” veya “Medeniyet ilerledikçe din terkedilecektir” şeklindeki görüşler Batı kaynaklıdır. Bu fikirlerin ortaya atılması ise bilim ve fen zihniyeti ile Hıristiyanlığın çatışması ve bir uzlaşma bulunamaması neticesinde dini terk etmenin çözüm olarak görülmesi sonucunda olmuştur. Paşa'ya göre; İslamiyet için böyle bir çatışma söz konusu değildir. Zira İslam, ilim öğrenilmesini her zaman ve her mekânda teşvik etmiştir. Hatta ilim öğrenmek için Hz. Peygamber Çin'e bile gidilmesi gerektiğini söylediği halde bir kısım aydınlar tarafından bu görev yerine getirilmemiş ve toplum aydınlatılmamıştır. Netice de ise zamanın gerektirdiği bilgi ve teknolojiye yabancılaşan ve uzaklaşan toplum Batı karşısında geri duruma düşmüştür. Böyle olunca bu gerilik sebebiyle devlet yöneticileri ve aydınlar suçlanmasa gerekirken, din suçlanmış ve “İslamiyet ilerlemeye engeldir” fikrinin yaygınlaşması kolaylaşmıştır. Başka bir ifade ile Paşa'ya göre, dini hükümlerin kendisi ile dini hükümleri uygulayanlar birbirine karıştırılmıştır.

Batılılaşma yanlıları, toplumsal ilerlemenin önünde en büyük engel olarak din ve dinden kaynağını alan gelenekleri gördüklerinden bu kurumlara adeta savaş açmışlardır. Onun için Said Halim Paşa, Batıcıların din ve ilerleme arasında kurdukları fikirlerini eleştirirken “din” kavramının ne anlam ifade ettiği ve dinin nasıl anlaşılması gerektiği konusuna geniş bir yer ayırmıştır. Ona göre “din” kelimesi de Batı ve Doğu dünyasında farklı anlaşılmakta ve dine farklı değerler atfedilmektedir. Bu anlamda Paşa'nın bir din tanımı yaptığı görülmektedir. Ona göre din; Batılıların anladığı gibi insanların keyif ve arzularına bağlı olarak bazen yüceltilen bazen hakir görülen hayali bir şey değildir. Ve yine, hiç bir zaman metafiziğin ıssız çöllerinde hapsedilmiş, boş teselliler, erişilmesi imkânsız vaatler veya insanın acı ve ızdıraplarını yatıştıran hayali bir araç değildir. Paşa, bu din anlayışının yanlış olduğunu belirttiikten sonra “din”den ne anlaşılması gerektiğini açıklar. Ona göre din: Beşeriyetin maddî, manevî ve aklî dengesini sağlayan ebedî kanun ve ilkelerle insanlığın saadetini temin etmektir. Dinin gayesini de Paşa “âdemoğluna hayır ve hakikatin doğru yolunda rehber olmak, fizik ötesi âlemde şaşırılmaya mahkûm olan düşüncesine istikamet göstermek”

⁴⁰ *İnhitât-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*, 140.

şeklinde ifade eder.⁴¹ Burada yapılan din tarifinden de anlaşıldığı gibi Paşa' göre din, insanı bütün fiillerinde kontrol altına almakta ve hayat boyu bireye yön vermektedir.

Genel olarak dini bu şekilde tarif eden Said Halim Paşa, özel olarak da İslâmiyet'in önemine temas eder. Ona göre her şeyden evvel kusursuz, mükemmel ve en olgun insanlık dini olan İslam, tecrübeye dayanan, maddi ilimler ile metafizik inanç ve teorileri, yani insan idrakine sığan ve sığmayan bütün hakikatleri bütünüyle kendinde toplamıştır.⁴²

Batılılaşma yanlılarının savunduklarının aksine, Müslüman toplumların kurtuluş ve saadeti Müslümanların tam olarak İslamlaşmalarına bağlıdır⁴³ diyen Said Halim Paşa, "İslamlaşmak"tan neyi kastettiğini de şöyle izah eder:

İslamiyet'in kendine özgü inançları, bu inançlara dayalı ahlak anlayışı ve ahlakından doğmuş bir toplumsal hayat anlayışı vardır. Bu bütünlüğün bir neticesi olarak İslamiyet, tamamen kendine has olan bir takım kaidelere sahiptir. Dolayısıyla "İslamlaşmak" demek, İslamiyet'in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait hükümlerinin tam olarak hayatta uygulanması demektir. Bu hükümlerin hayata uygulanması ise rasgele değil, uygulanacağı zaman ve mekânın özelliklerini dikkate alarak, çağın gereklerine ve toplumun ihtiyaçlarına en uygun şekilde tekrar tefsir edildikten sonra yapılmalıdır.⁴⁴

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığına gibi Paşa, İslam dininin "inanç, ahlak, toplumsal yapı, siyasi yapı" olmak üzere bir parçalanamaz bir bütün olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla Said Halim, Müslüman olduğunu söyleyen bir kişinin, gündelik hayatını kabul etmiş bulunduğu dinin esaslarına göre düzenlemesi, buna göre hissetmesi ve düşünmesi gerektiğini belirtir. Bunu yapmadıkça, yani İslamiyet'in ahlak ve hayat siyasetine kendini tamamen uydurmadıkça, yalnız Müslüman olduğunu söylemek, insana bir şey kazandırmaz ve hiç bir mutluluk sağlamaz. Çünkü İslamiyet parçalanamaz. Bir Kant'ın yahut bir Spencer'in ahlak

⁴¹ *Taassub*, 109-110.

⁴² *İslamlaşmak*, 148-149.

⁴³ *İslamlaşmak*, 148.

⁴⁴ *İslamlaşmak*, 149.

görüşüne inanan, sosyal hayatta Fransız, siyasette İngiliz usulünü kabul eden ne kadar bilgili olursa; olsun ne yaptığını bilmeyen bir kimseden başka bir şey değildir.⁴⁵

Kısaca söylemek gerekirse Paşa; inanç, ahlak, toplumsal ve siyasi boyutlarıyla İslam dininin parçalanamaz bir bütün olduğunu, eğer İslam toplumu ilerlemek, mutluluk ve huzura ulaşmak istiyorsa bu bütünün tamamına uyması gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Müslümanım diyen herkes zaman ve mekan faktörünü de dikkate alarak bu boyutların tamamını hayatına tatbik etmelidir diyen Paşa, İslam dünyasının kurtuluşunu da İslamiyet'i tam olarak hayata geçirmekle eşdeğer görmektedir.

Said Halim Paşa, Batılılaşma taraftarlarının ifade ettiği gibi dinin ilerlemeye engel olmadığını dolayısıyla Müslümanların Batı karşısında geri kalmasında dinin suçlanmayacağını izah ettikten sonra Müslümanların niçin geri kaldığı probleminde de ayrı bir yer ayırır.

b. Müslümanların Geri Kalma Sebepleri

Said Halim Paşa, İslamiyet insanoğlu için en mükemmel bir din olduğu ve ilerlemeyi teşvik ettiği halde İslam dünyasının dolayısıyla Osmanlı toplumunun niçin geri kaldığını uzun tahliller yaparak inceler. Doğu toplumu ile Batı toplumunu farklı açılardan karşılaştırarak konuyu anlatmaya çalışır. Paşa, Batı karşısında geri kalmışlık, İslam dünyasının genelinde görüldüğü için Osmanlı toplumunun geriliğini İslam dünyası ile birlikte ele alır.

Said Halim Paşa; İslam dünyasının gerilemesini iki temel unsura dayandırmaktadır. Birinci olarak, Müslüman milletler, sürekli bir biçimde değişen zamanın şartlarını dikkate almamışlar, değişimle birlikte ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara göre dinlerini tefsir edip hayata geçirememişlerdir. Peygamberimizin Müslümanlara, Çin'de bile olsa hiç durmadan ilim ve irfan aramalarını emrettiği halde, Müslümanlar onun emirlerini yanlış yorumlamış ya da gereğini yerine getirmemişlerdir. Onun için İslam dünyası zamanla gerileyip çökmüştür.

Müslümanların geri kalmasının ikinci sebebi olarak da İslam âlemi ile Batılı Hristiyan milletler arasındaki şiddetli din düşmanlığını gösteren

⁴⁵ *İslamlaşmak*, 149-150.

Paşa, bu düşmanlıktan doğan sonu gelmez savaşların iki toplumun birbirini tanınmasına engel olduğunu söyler. Bu karşılıklı nefret sebebiyle, Müslümanlar Batıdaki gelişmelere uzak durmuşlar ve Batı'dan gelebilecek iyi veya kötü her türlü yeniliğe kendilerini kapatmışlardır.⁴⁶

Gerileme noktasında sayılan bu iki temel unsurun yanında, toplumun ilerleyememesi ve Batı'daki gelişmelerin takip edilememesi konusunda aydınlara da ayrı bir yer ayırır. Müstakil bir başlık olarak aşağıda daha ayrıntılı şekilde ele alınacağı için burada kısaca değinmek gerekmektedir. Kendi toplumunu ve halkını bir kenara bırakarak her şeyi ile Batıya yönelen aydınların halkın değerlerine yabancılaştığını ve halktan koptuğunu ve ifade eden Paşa, neticede halkın aydınından nefret etmeye başladığını savunmaktadır. Böylece toplum, rehberi konumunda olan aydınlardan mahrum kaldığı için gelişmeleri takip edememiş günden güne Batı karşısında gerilemiştir.

Said Halim Paşa'ya göre, Müslümanların geri kalma sebeplerinin özü; âlimlerin, aydınların İslam dinini çağın ve ihtiyaçların gereğine göre tefsir edememeleri ve toplumun İslam dininden uzaklaşmasıdır. Ona göre; Müslümanların dinden uzaklaşması ile Müslümanların gerilemesi arasından doğru orantı vardır. Yani Müslümanlar dinlerinden uzaklaştıkça medeniyetlerinde de gerilemeye başlamışlardır.⁴⁷ Her ne kadar gerilemenin özünü bu şekilde izah etse de sonuçta Paşa'ya göre İslam dünyasının gerilemesi, Müslümanların Batıdaki bilim ve teknik alanındaki gelişmelere ilgisiz kalmasından yani maddi şartların gerilemesinden kaynaklanmıştır. Bu gerileme ahlakî ve toplumsal alanda bir gerilik değildir, sadece iktisâdi yani maddîdir dolayısıyla telafisi mümkündür.⁴⁸

Osmanlı toplumunun gerileme sebebini bu şekilde tespit eden Said Halim, Müslümanların ilerleyebilmeleri için kendi önerilerini de dile getirir: İslam dünyasının kalkınabilmesi için Müslümanın siyasi ve toplumsal bütün hak ve görevlerinin; İslam'ın hürriyet, adalet ve yardımlaşma esaslarından çıkmış olması gerekir. İnsan görevlerini yerine

⁴⁶ *İnhitât-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*, s. 123-124.

⁴⁷ Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilât-ı Siyasiyye", *Sebilürreşâd*, 20/495, (27 Mart 1922), 2; *Taassub*, 112-113; *Buhrân-ı Fikrîmiz*, 57-58

⁴⁸ *İslam'da Teşkilât-ı Siyasiyye*, 3.

getirmeye ve haklarını korumaya gücü yettiği kadar çalışmalıdır. En iyi Müslüman, hak ve görevlerini en iyi anlayıp, onları en güzel şekilde yerine getiren ve koruyan kimsedir.⁴⁹

Osmanlı toplumunun geri kalması konusunda en büyük hatalardan birinin, Batı'ya olan nefret yüzünden İslam dünyasının Batı dünyasını tanıyamaması olduğunu ifade eden Paşa, bu gün ise tam tersi bir durum olduğunu Batı taraftarı olan aydınların kendi toplumlarını tanıyamadıklarını söyler ve onları bazı noktalarda eleştirir.

c. Batı Taraftarı Aydınlara Bakışı

Günden güne Batı karşısında gerileyen durumumuza çözüm bulmak isteyen idareci, siyasi liderlerin ve aydınların dikkatli olduklarını haklı olarak Avrupa'ya çevirdiğini ifade eden Paşa, modernleşme konusunda maalesef sebeplerle sonuçlarını birbirine karıştırdıklarını ve yöntem konusunda hata yaptıklarını ileri sürer. Sebep-sonuç ilişkisini doğru kuramayan aydınların, ilim ve tekniğin sonucunda ortaya çıkan Batı'nın "yaşam biçimini" kendi toplumlarına olduğu gibi aktarmakla çözüm bulacaklarını zannettiklerini söyler

Paşa'ya göre aydınlarımız Batı'da parıltılı, hoş giden, zevklerle dolu bir medeniyet gördüler ve bu parlak medeniyetin aydınlığı onların gözlerini kamaştırdı. Gördükleri bu güzel sonuçları, o medeniyeti meydana getiren sebepler zannettiler. Böylece Batı'nın yaşayışını memleketlerine aktarmanın, toplumun problemlerine çözüm olacağına inandılar. O zamanlar aydınlarımızın gözlerini kamaştıran bu parlak medeniyetin en güzel görüldüğü yer Fransa olduğundan, uygulanan modernleştirme yöntemi de, Osmanlı toplumunu Frenkleştirmeden ibaretti. Türkçe yerine Fransızca konuşmak, dinsiz ve sefil geçinmek, servetini kumarda yahut bir Fransız metres kullanarak tüketmek, en seçkin tavır ve hareketler sayılıyor; bu davranışlar, modern insanları, modern olmayanlardan ayıran ölçütler olarak kabul ediliyordu.⁵⁰

Paşa'nın ifadesine göre Avrupa zihniyetinin etkisi altında kalan bu aydın kesim dine, gelenek ve âdetlere; gelişmenin önündeki engeller olarak bakıyor ve memleketin çöküşüne bu unsurların sebep olduğunu

⁴⁹ *İslamlaşmak*, 182-183.

⁵⁰ *Bubran-ı İçtimâimiz*, 66-67.

iddia ediyorlardı.⁵¹ Said Halim Paşa, medeniyet ve vatanseverlik adına toplumun temel değerlerine saldıran Batı taraftarı aydınların ne Doğu'yu ne de Batı'yı tam olarak tanıyamadıklarını, onların esas hayranlıklarının Batı'nın maddî refahı olduğunu ifade eder. Aydınların Batı'yı beğenip takdir etmeleri ve kendi toplumsal değerlerini reddetmeleri; Avrupa üzerinde yaptıkları derin bir araştırmanın sonucu olmadığı gibi, İslam'ın ortaya koyduğu ilkeler ile yaptıkları bir karşılaştırmanın sonucunda elde ettikleri bir bilgi ve değerlendirmeye de dayanmamaktadır. Aksine sadece kendilerinin Batılılaşmış olmaları ve maddi zevklere karşı sınırsız bir hırs içinde bulunmalarıdır.⁵² Paşa'ya göre zihinleri Batılılaşmış aydınlar, çözüm aradıkları problemleri ve İslam toplumunu tam olarak anlayamadıklarından milletin aklını karıştırmaktan başka bir şey yapmamışlardır.⁵³

Aydınlarımız çok önemli bir unsur olan sosyo-kültürel çevre faktörünü dikkate almadıklarını ve kendi halkına yabancı kaldıklarını ifade eden Said Halim Paşa, Batı hayranlarını iki önemli noktada eleştirir. Birincisi ele aldıkları sosyal, siyasi ve manevi konuların Müslüman toplum ile ilgili olan taraflarını bilmezler öğrenmeye dahi tenezzül etmezler. İkincisi: Müslüman toplumu ile ilgili olan hususların dışında ise ele aldıkları birçok konuya, konuya ait metot ve prensiplere vakıf değildirler. Onun için Batılardan öğrendikleri şeylerin bile çoğunu asıl manalarından bambaşka bir şekilde anlıyor ve yorumluyorlar.

Said Hâlim Paşa, bir toplumun gelişmesinde, toplumun rehberi konumunda olan aydınların çok önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir. Paşaya göre, Batıcı aydınlar toplumun değerleri ile barışık olmadığı için halk ile aydınların arası açılmış ve birbirlerine yabancılaşmışlardır. Avrupa'nın yaşam tarzını benimseyip taklit eden aydınların, davranışları ve fikirleri sebebiyle halk gözündeki değerlerini kaybetmişlerdir. Böylece halk aydınından başka bir ifade ile rehberinden mahrum kalmıştır.⁵⁴ Dolayısıyla rehberinden mahrum kalan halk olaylar karşısında nasıl bir pozisyon alacağını bilemediğinden gelişmeleri takip

⁵¹ *Bubrân-ı İçtimâimiz*, 67.

⁵² *İslam'da Teşkilât-ı Siyasiye*, 5.

⁵³ *İslam'da Teşkilât-ı Siyasiye*, 4

⁵⁴ *Bubrân-ı İçtimâimiz*, 67-68.

edememiş ve toplum geri kalmıştır.

Kendi toplumunu tanımadan Batı taraftarı olmanın önemli bir zihniyet problemi olduğunu ifade eden Paşa, bu zihniyete sahip olan kimselerin ya Batı’da- eğitim gördüğünü ya da Batılıların ülkemizde açtıkları okullarda eğitim gördüğünü iddia etmektedir. Ona göre, buralarda yetişen fikir adamlarımız, kendi dinlerini ve dinlerinden çıkan sosyal ve ahlaki hakikatleri düşünürken, ellerinde olmayarak az çok Batılılaşmış bir kafa ile hareket ediyorlar, kararlarını ona göre veriyorlar.⁵⁵

Said Halim Paşa, Batıcı aydınları şiddetli bir dille eleştirdikten sonra, aydınların kendi toplumuna faydalı olmak istiyorlarsa nasıl bir rol üslenmesi gerektiğini açıklar. Paşa’ya göre aydınlar, İslami değerleri gözden düşürmeye ve unutturmaya çalışmamalı aksine halka iyice öğretmeye çalışmalıdırlar. Aydınlar bilgi ve zekâlarını, İslam’ın inanç, ahlak ve toplumsal düzenlemelerini ortaya koymaya ve bunları tesis etmeye harcamalıdır. Paşa’nın ifadesi ile; “*Bunların en birinci vazîfesi bütün irfan ve zekâlarını İslam’a aid akâidîn, ahlâkın ve ictimâ’iyatın mâhiyet-i hakikiyesini en müdellel, en vâzıh bir sûrette te’sise hasretmekden ibarettir...*”⁵⁶ Ayrıca sosyal ve siyasi bakımdan Müslüman milletlerin Batılılardan alacağı bir şeyin olmadığını⁵⁷ söyleyen Paşa, aydınların İslam’ın yapısındaki bütünlüğe saygı göstererek, ellerinden geldiği kadar onu sağlamlaştırmaya çalışmaları gerektiğini ifade etmektedir. Yine Paşa’ya göre aydınlar, mensup oldukları İslam toplumunun milli gayelerine hizmet ederlerse ancak o zaman toplumsal sorumluluklarını yerine getirmiş olacaklardır.⁵⁸

Said Halim Paşa, “İçinde bulunduğumuz gerilikten kurtulmak için tek çare, Batı’yı taklit etmektir.” şeklinde bir fikri savunan Batılılaşma taraftarlarını eleştirirken aslında onların Batıdan istifade etme yöntemini eleştirmektedir. Onların yöntemini, hastalıklardan korunmak için tıp kitapları okuyan kimselere benzetmektedir. Paşa, Batı medeniyetini anlamadan taklit edilmesinin kendi köklü medeniyetimizi yok saymak anlamına geleceğini ifade etmektedir. Onun için Batı dünyasındaki

⁵⁵ *İslam’da Teşkilât-ı Siyasiyye, Sebilürreşâd*, 4.

⁵⁶ *İslamlaşmak*, s. 178.

⁵⁷ Said Halim Paşa, “İslam’da Teşkilât-ı Siyasiyye”, *Sebilürreşâd*, 19/493, (26 Şubat 1922), 265.

⁵⁸ *İnhitât-ı İslam Hakkında Tecrübe-i Kalemîyye*, 133.

gelişmelerden hangi yöntem ile yararlanmamız gerektiğini de anlatmaktadır.

d. Batı'dan Yararlanma Yöntemi

Said Halim Paşa, yöntemi doğru belirlemek şartıyla, Batı medeniyetinden faydalanmaya Müslümanların mecbur olduğunu savunmaktadır. İşte bu noktada cevabını aramamız gereken soru, Paşa'ya göre Batı'dan nasıl yararlanmamız gerektiği başka bir ifade ile İslam dünyasının kalkınabilmesi için hangi yöntemi takip etmesi gerektiğidir.

Said Halim Paşa'ya göre, İslam dünyasının derdinin çaresi, kendisinde bulunmayan ve geriliğine sebep olan bilim ve tekniği hiç vakit geçirmeden elde etmektir. İhtiyacımız olan bilim ve teknik bu gün Avrupa'da olduğuna göre bizim için yapılacak şey bu bilim ve tekniği Avrupalılardan öğrenmektir.⁵⁹

Paşa'ya göre Avrupalılardan alacağımız, sadece maddi ilimlerle sınırlı olmalıdır. Yoksa Avrupalı milletlerin iktisat esaslarını veya iş ve sermaye kuruluşlarına ait hükümlerini yahut bunların arasındaki ilişki biçimlerini aynen almak doğru değildir. Zira bunların İslam'ın temel esaslarına az veya çok aykırı yönleri vardır. Onun için bizim, bütün kurumlarımızı ve iktisadi esaslarımızı ortaya koyarken başvuracağımız ilim fıkıhtır.⁶⁰ Fıkıh ilminin çok iyi işletilmesi gerektiğini savunan Said Halim Paşa, Batı'nın “sosyal bilimleri” karşısında İslam dünyasının “fıkıh” ilmini ön plana çıkarmaktadır. Ancak bu şekilde sosyal yapımızı ve kurumlarımızı koruyabileceğimizi ileri sürmektedir.

Batılıların kanun, nizam ve anayasalarını olduğu gibi iktibas ederek Avrupalılar kadar gelişebileceğimize inanmanın yanlış olduğunu söyleyen Paşa'ya göre, her milletin kendine özgü fikir, düşünce ve ihtiyaçları vardır. Eğer böyle olmasaydı sosyoloji (toplumbilim) ve zooloji (hayvanbilim) diye iki ayrı bilim olmazdı.⁶¹ Onun için bizim takip etmemiz gereken yol, “*Avrupa medeniyetini Şarkılaştırmak, ya'ni mümkün*

⁵⁹ *İslam'da Teşkilât-ı SİYASİYE*, s. 5.

⁶⁰ *İslam'da Teşkilât-ı SİYASİYE*, s. 5.

⁶¹ *Mukallidliklerimiz*, 30-31.

mertebe kendi muhîtimize ısındırmak” olacaktır.⁶² Avrupa medeniyetinin millileştirilmesini isteyen Paşa, burada “kendi çevremize ısındırmak” ifadesiyle, Batı’dan alınan yeniliklerin Osmanlı toplumunun bünyesine ve İslam toplumunun değerlerine uyumlu hale getirilmesini anlatmak istemektedir.

Toplumlar arası farklılıklara dikkat çeken Said Halim Paşa, bu farklılıklar dikkate alınmadan başka toplumların tecrübelerinden yararlanmanın ilk bakışta oldukça câzip görüldüğünü, ama toplumların geçirdikleri tarihsel süreçlerin farklı olması nedeni ile bunun çok sakıncalı olduğunu belirtir. Bir memleketin kurumlarının, ihracat ve ithalat maddesi konusu olamayacağını belirtir. Ona göre, başka milletlerin müesseselerini almayalım demek, medeni milletlerin müesseselerini bilmezlikten gelmek, gelişmelerin tarihini öğrenmeye önem vermemek değildir. Aksine bütün bu farklılıklar, riskler ve zorluklar göz önünde bulundurularak bu gelişmelerin izlenmesi ve neyi nasıl yaptıklarının öğrenilmesi gerektiğini ifade eder.⁶³

e. Değerlerimiz Manevi Vatanımızdır

Milli değerlerimizin dinimizden doğduğunu söyleyen Said Halim Paşa’ya göre ilerlemek adına dinimizi ve değerlerimizi terk etmemiz mümkün değildir. Her milletin milli, kanun ve ananeleri, üzerinde yaşadığı topraktan daha kıymetli bir “manevi vatan” meydana getirirler. Çünkü insan topluluklarını bir millet haline getiren bu manevi vatandır. Başka bir devletin tahakkümü altına düşen millet, arazisini değil, kanun ve ananelerini kaybettiği zaman istiklalini kaybetmiş demektir. Dolayısıyla milli değerlerini kaybeden toplumlar, üzerinde yaşadığı toprakları terk etmese hatta o topraklardan daha fazla istifade etse bile esir sayılırlar.⁶⁴

Milli değerleri kaybetmeyi vatan toprağını kaybetmekten daha büyük bir kayıp olarak değerlendiren Paşa, bunun farkında olarak ancak Batı’dan istifade edilmesi gerektiği kanaatindedir. Hem kendi medeniyetimizi hem de Avrupalıların medeniyetini öğrenerek, Batı medeniyetinin üstün özellikleri olan “ilim zihniyeti” ile “tecrübe usulü”nü birleştirmek suretiyle ortaya koyacağımız bilgiler, İslam dünyasının

⁶² *Bubrân-ı Fikrîmiz*, 60

⁶³ *Mukallidliklerimiz*, s. 57.

⁶⁴ *Bubran-ı Fikrîmiz*, s. 61-62.

gelişmesine katkı sağlayacaktır.

Her topluluğun kendine özgü karakterlerinin, mensup olduğu din ile şekilleneceğini ifade eden Said Halim Paşa, Batılıların kendi ihtiyaçlarını dikkate alarak oluşturdukları sosyal ve siyasi müesseselerin, ne kadar tâdil edilirse edilsin bize uymayacağını belirtir. Doğu dünyası ile Batı dünyası arasında köklü farklılıkların olduğunu söyleyen Paşa, iki dünya arasındaki bu farkın Hıristiyanlık ile İslâmiyet'in arasında mevcut olan fark kadar büyük olduğunu söyler.⁶⁵

Bu anlamda Said Halim Paşa, Doğu toplumu ile Batı toplumunu sosyal ve siyasal yapı bakımından karşılaştırır ve farklılıklarını ortaya koyar. Bu farklılıkları ortaya koymak suretiyle Batı'dan alınan kurumların Osmanlı toplumuna uygun olmadığını izah etmeye çalışır.

Osmanlı toplumunun toplumsal ve siyasal anlamda Batıdan farklı olduğunu ifade eden Paşa, toplumdaki Batılılaşma göstergelerinden birisi olan, üzerine önemli değerler atfedilen demokrasi ve meşrutiyete itirazı vardır. II. Meşrutiyetle ilgili kaleme aldığı eserinde, meşrutiyete giden sürecin gelişiminden, inkılabın temel dayanaklarından, Osmanlı toplumuna yansımalarından bahseder.

Said Halim Paşa, Osmanlı toplumu ile Batı toplumu arasındaki farkı anlamadan Avrupa'dan alınan demokrasi modelinin yanlış olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda demokrasinin Batıda hangi şartlarda ortaya çıktığını, demokrasinin içinde doğduğu topraklardaki toplumsal yapı ile olan bağlantısını ele alır. Daha sonra da bu demokrasi modelinin Osmanlı toplumsal yapısına uygun olup olmadığını sorgular.

Doğu'yu, Batı'dan ayıran en önemli farklardan biri Paşa'ya göre toplumda görülen seçkin ve ayrıcalıklı sınıflardır. Avrupa'da ruhbanlık ve asilzadelik gibi seçkin sınıflar vardır ve toplumda bu sınıfların etkisi açık bir şekilde hissedilmektedir. Bu durum ise normal olarak zulme ve sınıflar arasında düşmanlığa sebep olmuştur. Doğu'da yani Müslüman toplumunda ise ruhban sınıfı ve asilzade gibi herhangi bir imtiyazlı sınıf yoktur. İslam toplumunda bütün insanlar, hangi ırk ve mezhebe mensup olursa olsun hepsi "adâlet ve eşitlik kanunu"na tabi olmuşlardır.⁶⁶ Said

⁶⁵ İslam'da Teşkilât-ı Siyâsiyye, *Sebilürreşâd*, 19/493, (26 Şubat 1922), 265.

⁶⁶ *Mukallidliklerimiz*, 31-32.

Halim Paşa her ne kadar İslam toplumundaki bir takım adaletsizliklerden, haksızlıklardan şikayet etse de bu durumun yasalardan değil, yöneticilerden yani bireylerden kaynaklandığını savunur.

Paşa'ya göre; Avrupa toplumlarında, halkın üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan burjuva Osmanlı toplumunda hiç olmamıştır. Buna karşılık Osmanlı toplumunda “memurlar” vardır. Memurların, asilzadelerin ve burjuva sınıfının yerini tutacağını zannetmek, adeta iktisattaki üretim ile tüketimi birbirine karıştırmak gibi bir büyük hata olur. O halde, kendisini meydana getiren esaslar, bizimkilerden bu derecede farklı olan bir toplumda kurulan kurumların bizim toplumumuza faydalı olmayacağı apaçık bir gerçektir.⁶⁷ Paşa, Osmanlı toplumunda yer alan memur sınıfın, Batı toplumundaki burjuva sınıftan tevekkül, teslimiyet ve mes'uliyetten kaçınmak gibi özellikleri sebebiyle ayrıldığını dolayısıyla burjuva sınıfının yaptıklarını memur sınıfının yapamayacağını savunmaktadır

Paşa, bu farklılıkları ortaya koyduktan sonra Avrupa'nın, kendi toplumlarındaki mevcut olan bu eşitsizlikleri kaldırmak için toplumlarına demokrasiyi getirdiklerini ifade eder. Bizim toplumumuza ise Batı usulü bir demokrasi gereksizdir, biz bu hususta da onları taklit edemeyiz demektir. Paşa'ya göre, Batılılar “aristokrasi” usulünden ayrılarak sosyal ve siyasi kurumlarını “demokrasi” usulüne uydurmaya çalışmışlardır. “Aristokrasi” usulünden habersiz olan bir toplumu “demokrasi” usulüne uydurmaya çalışmak doğru değildir.⁶⁸

Paşa, burada doğrudan demokrasi kavramının kendisine bir eleştiri getirmez, hatta onu gerekli olduğunu ifade etmektedir. Onun itiraz ettiği nokta, toplumsal şartları göz önünde bulundurmadan körü körüne taklit edilerek Batı toplumundan alınan demokrasi şeklindedir. Osmanlı toplumunda İslamiyet'ten kaynağını alan bir demokrasi geleneği olduğunu belirten Paşa, kendi toplumsal bünyemize uygun geliştirilen bir ‘Osmanlı demokrasi’si olabileceğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla Paşa'ya göre İslam toplumunun demokratlaşması da Batılı milletlerden farklı olacaktır.

⁶⁷ *Meşrutîyet*, 16-17.

⁶⁸ *Meşrutîyet*, 20.

Ayrıca Paşa'nın önerdiği hükûmet sistemi incelendiğinde, Türkiye'de Cumhuriyet idaresi kurulmadan önce bile "Cumhuriyet" idare sisteminden yana olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlıda uygulanan monarşi devlet yönetim şekli vazgeçerek, devlet başkanının seçimle işbaşına geldiği bir yönetim şekli istemektedir. Çünkü Paşa, böyle bir idarenin İslamın gereği olduğunu düşünüyordu.⁶⁹

Osmanlı toplum yapısının Batı'dan tamamen farklı olduğunu ifade eden Paşa, siyâsi yapısının da onlardan farklı olduğunu savunur. Ona göre; anayasa, bizim siyasi yapımızla uyuşmamaktadır. Çünkü Avrupalılara göre siyasi birlik; dil ve mezhep birliğinden meydana gelir. Hâlbuki Osmanlı siyasi birliği, ırk ve dil birliğine ve hatta çoğu zaman âdet ve gelenek birliğine bile sahip değildir. Bundan dolayı Osmanlı siyasi birliği, Avrupa Hıristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil, İslam birliği ve kardeşliği esasına dayanır. Bu sebeple bizim siyasi birliğimizin esaslarına tamamen aykırı bir takım esaslar üzerine kurulmuş olan yabancı bir meşrûti idareyi alıp, tatbik etmek çok büyük bir hatadır. Böyle bir anayasa bir milletimizin işine yaramaz.⁷⁰

Said Halim Paşa'nın burada, hali hazırda uygulanan meşrûti sistem modelini eleştirmektedir. Yoksa onun yaptığı demokrasi eleştirisinde de olduğu gibi mutlak anlamda bir meşrûti yönetim eleştirisi değildir. Bu anlamda Paşa, "bu vakitten sonra meşrûti idareden başka bir idâri sistem bizim işimize gelmez"⁷¹ diyerek çareyi yeni bir anayasanın yapılmasında gösterir. Bu anayasa milli âdet ve geleneklerimize, sosyal ve siyasi düşüncelerimize uygun bir anayasa olmalıdır. Said Halim Paşa, en son kaleme aldığı eseri İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye'de bu yönetim modelinin nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır. Burada Paşa, İslâm'da siyasetin şeklini, kanun koyma hakkını, hükümet başkanının seçimi ve yetkilerini, başkanın kime karşı sorumlu olacağını, icra kuvvetini, siyasi partilerin nasıl olabileceğini ve bütün bu müesseselerin İslâm kanunlarına göre nasıl tanzim edilmesi gerektiğini ayrıntılı olarak ele almaktadır.

⁶⁹ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür: Said Halim Paşa*, 1992, 121; Sabahattin Nal, "Sait Halim Paşa'nın Egemenlik Anlayışı ve Öngördüğü Hükümet Sistemi", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, İnÜHFD 10/1, 2019, 156;

⁷⁰ *Meşrutîyet*, 21-22.

⁷¹ *Meşrutîyet*, s. 23.

Sonuç ve Değerlendirme

Said Halim Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu olması sebebiyle seçkin bir aileden geliyordu. Bunun yanında yükseköğrenimini ise İsviçre'de yapmış, Fransızca, İngilizce, Farsça ve Arapçayı iyi biliyordu. Dolayısıyla hem iyi bir yabancı dil bilmesi hem de yurt dışında öğrenim görmesi sebebiyle hem Batı hem de Doğu medeniyetini ve kültürlerini yakından tanıyordu. Onun için Said Halim Paşa'nın, her iki kültürü içeriden bilen bir kişi olarak, Doğu ve Batı medeniyeti hakkındaki değerlendirmelerini yaptığı söylenebilir.

Said Halim Paşa'nın temel meselesi İslâm ve Batı sorunudur. Bu sorunla ilgilenme sebebi ise, özelde Osmanlı toplumunun genelde ise İslâm dünyasının karşı karşıya kaldığı sorunlara çözümler üretme çabasıdır. Esasen Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren, Batılılaşma problemi, farklı yoğunlukta ve gerekçelerde İslamcısından sosyalistine kadar hemen hemen bütün fikir adamlarının ilgilendiği, düşüncelerini ortaya koyduğu bir alan olmuştur. Fakat Paşa'nın devlet adamlığı tecrübesi ve olaylara belli bir perspektiften bakabilme yeteneği onu, döneminin diğer düşünürlerinden önemli ölçüde ayırmaktadır.⁷²

Batıyı tanıyanların hemen hepsinin, Batı'yı taklit etmenin dışında bir kurtuluş yolunun olmadığını düşündüğü bir dönemde Paşa, kendi değerlerine bağlı, başkasının kafası ile değil kendi kafası ile düşünen ve kendine özgü düşünce yapısı olan bir fikir adamı⁷³ olarak temayüz etmektedir.

Batı'yı ve İslam dünyasını çok iyi bilen Said Halim, Osmanlı toplumunu derin bir tahlile tabi tutmuştur. Özelde Osmanlı toplumunun genelde ise İslam dünyasının sorunlarına çözüm bulmaya çalışmıştır. Yapmış olduğu tahlillerde ve önerilerde; modernleşme, batılılaşma, sosyal dayanışma, toplumsal çözülme, kültür yabancılaşması, ekonomik ve sosyal tekâmül gibi sosyolojik kavramları kullandığı ve sosyolojik bir bakış açısı ile problemleri anlamaya çalıştığı görülmektedir. Paşa'nın Weber'i ya da Marx'ı okuduğuna dair elimizde herhangi bir bilgi

⁷² Kurtuluş Kayalı, "Said Halim Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5/1304.

⁷³ Eşref Edip, "Âlemi İslam İçin Pek Büyük Bir Bir Zâyî: Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehadetî" *Sebilürreşad*, 19/492, (16 Ocak 1922), 257; Bostan, *Bir İslamcı Düşünür: Said Halim Paşa*, 109, 121.

bulunmamaktadır. Bunun yanında eserlerinde sosyologlara dair her hangi bir atıf da görülmemektedir. Fakat onun yaptığı analizlerin sosyolojik gücü çağın sosyoloji literatüründen pek de geri kalmamakta, üzerinde durduğu konulara yaklaşım biçimi, problemleri ele alış tarzı ve sunduğu çözüm önerileri Said Halim Paşa'nın güçlü bir sosyolojik nosyona sahip olduğunu bize göstermektedir.⁷⁴ Bu özelliği, Türk sosyologları üzerine yazılan bazı kitaplarda Paşa'ya yer ayrılmasına sebep olmuş ve hatta onu "Türkiye'nin ilk sosyologları" arasında sayanlar bile olmuştur.⁷⁵ Her ne kadar Paşa, sosyoloji biliminin kullandığı bir takım kavramları kullanarak derin tahlillerde bulursa da onun, Batı'nın sosyoloji bilimi, daha genel anlamda sosyal bilimlere karşısında, İslam dünyasında fıkıh ilminin işletilmesi ve geliştirilmesini savunduğu unutulmamalıdır.

Batı ve Doğu dünyasını iki farklı medeniyet olarak gören Paşa, kültür ile medeniyet, medeniyet ile dini özdeşleştirir. Dolayısıyla Doğu medeniyetini İslam medeniyeti, Batı Medeniyetini ise Hristiyan medeniyeti olarak değerlendirir. Bu ayrımın ve İslam medeniyetini oluşturan temel değerlerin farkında olunması gerektiğini, Avrupa'dan istifade ederken toplumsal dokuya zarar verilmemesini savunur.

İslam dünyasının manevî değil, maddî olarak geri kaldığını söyleyen Paşa'ya göre Müslümanların Batılılardan alacakları sınırlı ve belirlidir. Bunların dışına çıkılmaması gerekir. Batı'dan istifade etmek, onlarda gördüklerimizi aynen almak anlamına gelmez. Zira bir memleketin kurumları ne ihracat maddesidir ne de ithalat maddesi. Bu konuda uygulanacak yol "Avrupa medeniyetini millileştirmek"tir. Bunun için Paşa'nın tavsiye ettiği yöntem ise fıkıh ilminin daha iyi işletilmesidir.

İslam dininin "inanç, ahlak, toplumsal yapı, siyasi yapı" boyutlarıyla parçalanamaz bir bütün olduğunu savunan Paşa, Müslümanların kalkınabilmesi için İslam'ın prensiplerinin daha iyi anlaşılması ve onun hayata tatbik edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

⁷⁴ Yasin Aktay, "Osmanlı'nın İslamcı Prens'i: Said Halim Paşa", *Said Halim Paşa Kitabı* (Haz. Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2021, 202; Alev Erkilet, "Said Halim Paşa Düşüncesinde Tespitler, Teklifler ve Sounlar", *Said Halim Paşa Kitabı* (Haz. Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2021, 498.

⁷⁵ Cevat Özyurt, "Said Halim Paşa: Muhafazakâr Reformcu İslamcılığın Doğuşu", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10/37; (Eylül 2013),73.

Onun için Batı'dan sadece bilim ve teknik alınması gerektiğini savunurken, Batı kültürünün benimsenmesine ve bu kültüre dayanan siyasal ve sosyal kurumların alınmasına itiraz etmektedir. Müslümanların kendi değerleriyle, kendi güzel sanatlarını, mûsikîlerini, mimari üslûplarını oluşturmaları gerektiğini düşünmektedir.

Said Halim Paşa; İslam dünyasının gerilemesini iki temel unsura dayandırmaktadır. İslam'dan önceki bazı gelenek ve kurumların yaşatılmaya çalışılması yanında Müslümanların, değişen hayat şartlarına göre dinlerini tefsir edememiş olmaları ve İslam dünyasının maddî sahada gerilemesi, tabiat bilimlerine ilgisiz kalması gerilemenin temel nedenlerden birini oluşturmaktadır. Gerilemenin bir diğer nedeni de Müslümanların Batı'dan nefret etmeleri sebebiyle Batı'dan gelen iyi veya kötü her türlü yeniliğe kendilerini kapatmış olmalarıdır. Bu iki temel unsurun yanında kendi toplumuna yabancılaşan aydınlardan, halkın uzaklaşması sebebiyle toplumun rehbersiz kaldığını da bu bağlamda ele alan Paşa, toplumun, rehberi konumunda olan aydınlardan mahrum kalması sebebiyle ilerleyemediğini ifade eder.

Toplumun içinde bulunduğu gerilik konusunda en fazla sorumlu olanlardan bahsederken “en aydın ve en tecrübeli geçinenler” ifadesini kullanması ve Batıcı aydınlara eserlerinde geniş yer vermesi onun toplumun gelişmesi konusunda yönetici ve aydınlara önemli görevler yüklediğini göstermektedir. Ayrıca aydınlara görevinden bahsederken, “Aydınlara bilgi ve zekâlarını, dinin inanç, ahlak ve toplumsal düzenlemelerini ortaya koymaya ve bunları tesis etmeye harcamalıdır.” diyerek dini öğretim görevini de, aydınlara yüklemiş olması dikkat çeken önemli bir noktadır.

Batıcı aydınlara ne Doğu dünyasını ne de Batı dünyasını tam olarak bilmediklerini, onların Batı'ya karşı olan hayranlıklarının, Osmanlı toplumunun problemlerine çözüm olacağını düşündükleri için değil, sadece Batı'nın maddi üstünlüğüne olan hayranlıklarından kaynaklandığını, dolayısıyla sebep ve sonucu karıştırdıklarını savunmaktadır. Ona göre Batıcı aydınlara, Batı'yı gerçek manasıyla incelemedikleri gibi kendi köklü toplumlarını, kendi milli ve ahlaki değerlerini bilmiyorlar ve öğrenmek için araştırma yapmaya dahi tenezzül etmiyorlar.

Ona göre, her milletin milli kanunları, gelenek ve görenekleri, üzerinde yaşadığı topraktan daha kıymetli bir “manevi vatan” meydana

getirmektedir. Onun için Batı'nın siyasi sistemini ve kurumlarını taklit edenlerin, Batı'nın sosyal ilkelerini de benimsemeye mecbur olduklarının altını çizmektedir.

Bazı yenilik taraftarlarının büyük bir heyecanla sarıldığı hürriyet, eşitlik, feminizm gibi kavramları İslami bakış açısıyla ele almış, bu kavramların Batı'daki anlamı ile İslam toplumunda bir karşılığının olmadığını savunmuştur. Yine Batı'daki anayasa, demokrasi gibi kurumların da Batıdaki şekli ile olduğu gibi alındığı takdirde İslam toplumunun bünyesine uymayacağını ve bazı problemleri ortaya çıkaracağını altını çizmiştir. Her toplumun kendi toplumsal bünyesine uygun kurumların tarihsel ve sosyo-kültürel şartlar içinde oluşması gerektiğine vurgu yapar.

Cevdet Paşa da bu noktada Said Halim Paşa gibi düşünmektedir. Cevdet Paşa'ya göre de, Avrupa'nın siyasi müesseseleri taklit edilemez. Buna imkân da yoktur, ihtiyaç da. Çünkü İslam'ın devlet görüşü, Batı'ninkinden çok üstündür. İslam devleti nev'i şahsına münhasır bir devlettir.⁷⁶

Said Halim Paşa uzun yıllar devlet görevinde bulunduğu halde asıl ilgilendiği konu siyasetten ziyade toplumsal sorunlar olmuştur. Dönemindeki temel sorunların sosyolojik olduğunu düşünmüş, herkesin devleti kurtarmaya çalıştığı bir dönemde, dönemin birkaç düşünürü gibi toplumu kurtarmaya çalışmıştır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse Said Halim Paşa toplumu, kendine yabancılaşmaktan “koruyarak kurtarmaya” çabalamıştır. Bu özelliği ona aynı zamanda muhafazakâr bir kimlik vermektedir.⁷⁷

Said Halim Paşa yenileşme sürecinde kendi kurumlarımızı ıslah etmek yerine, mevcut olanı terk ederek değiştirmek veya yıkıp atmak yoluna gidildiğini, hâlbuki Batılıların, kurumlarını özellikle muhafaza etmek amacı ile ıslah etme yöntemini seçtiklerinin altını çizer.

⁷⁶ Ümid Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1975, 80-81.

⁷⁷ Özyurt, “Said Halim Paşa: Muhafazakâr Reformcu İslamcılığın Doğuşu”, 73.

İslam dünyasının özgün bir medeniyet inşa edebilmesi için toplumun İslamlaşmasını savunan Paşa, bunun yolunun da eğitimden geçtiğini söyler. Edebiyat, sanat ve eğitim öğretimin milli ruh ve değerleri yansıtması gerektiğini ifade eden Paşa, eğitim öğretim müesseselerinin düzenlenirken, eskilerinin ıslah yerine yüzüstü bırakılması ve Batı tipi yeni kurumlarda bilim ve fennin dışında hiçbir şeye değer verilmemesinin hata olduğunu savunur. Milli, ahlakî ve fikrî varlıktan yoksun olan bilgilerin sadece bireyler için bir değerinin olacağını ifade eden Paşa, mühendis, doktor ve benzeri fen adamları ve sanatkâr yetişebileceğini ama bunun sosyal bir değerinin olmayacağını belirtir.

Batı dünyası ile Doğu dünyasının birbirinden farkını ortaya koymak için söylediği Batı'da "Her yol Roma'ya çıkar" ise Doğu'da da "Her yol Mekke'ye çıkar" ifadesi⁷⁸ Paşa'nın, hem kendine olan özgüveninin bir göstergesi hem de İslamcı bakış açısının bir göstergesidir. Said Halim Paşa, İslamcılık düşüncesinin de teorisyeni olarak kabul edilmektedir.⁷⁹ "İslamlaşmak" kavramını açık, net ve anlaşılır bir biçimde açıklayan Paşa'nın, İslamcılık düşüncesini savunan düşünürler arasında ayrı bir yeri ve ağırlığı vardır. Birçok İslamcı aydın, Batının kültürel ve ahlaki saldırılarına karşı manevi değerlerle savunma yolunu seçerken, Said Halim Paşa, hiçbir kompleks içine girmeden İslam'ın, sosyal, siyasi ve ilmi boyutunu ön plana çıkarmaktadır.⁸⁰

Paşa'nın eserleri hacim olarak her ne kadar küçük olsa da Eşref Edip'in ifadesi ile her bir eseri, ciltler dolduracak meseleleri ve hakikatleri ihtiva edecek kadar esash ve ruhludur. Zaten onun büyüklüğü de buradan gelmektedir. Paşa, mütefekkir bir dimağ olarak, gerçekten nadir bulunan bir kişi⁸¹ olarak tarihteki yerini almıştır.

⁷⁸ *İslam'da Teşkilât-ı Siyâsiyye, Sebilürreşâd*, 19/493, (26 Şubat 1922), 265.

⁷⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa: Bubranlarımız ve Son Eserleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, XI; Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 2014, 790; Michelangelo Guida, "II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık Düşüncesi ve Buna Bir Örnek Teşkil Etmesi Açısından Said Halim Paşa", *Said Halim Paşa Kitabı* (Haz. Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2021, 271.

⁸⁰ Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa ve Fikirleri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 8/22, (Bahar 2019), 81.

⁸¹ Eşref Edip, "Âlemi İslam İçin Pek Büyük Bir Bir Zâyi: Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehadeti", 257- 258.

Paşa'nın evrensel bir İslam anlayışına sahip olması yanında taşıdığı devlet tecrübesi, ortaya koyduğu fikirlere büyük bir derinlik, kuşatıcılık ve kendi zamanını aşan bir vizyon kazandırmıştır. Kendi zamanında yaşayan düşünürlerin neredeyse hiç yer vermediği kanun-i esasi, yönetim biçimi ve siyasal kurumlar, memurlar, aydınlar gibi sorunlara eserlerinde yer vermesi; üzerinde yürünebilir fikirler içermesi ve sonraki nesillere miras olarak bir tartışma zemini bırakması açısından son derece önemlidir.⁸²

Bahsedilen görüşleriyle Said Halim Paşa, yurt içi ve yurt dışından birçok düşünürü etkilemiştir. Ülke sorunlarından kopuk olmayan ve sosyal şartların etkisini önemseyen her tür İslâmcı akımın Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin doğal uzantısı olduğunu söyleyen Kayalı'ya göre İslâm sorununu öncelikli bir sorun olarak ele alan hemen her çevrede Said Halim Paşa'nın etkisini görmek mümkündür. Bu açıdan düşünüldüğünde başta Mehmed Akif Ersoy olmak üzere, Eşref Edip (Fergan), Muhammet İkbâl, Pickhall, Meryem Cemile, Mümtaz Turhan, Sezai Karakoç, Cemil Meriç, Erol Güngör gibi isimlerin üzerinde Said Halim Paşa'nın etkisinin olduğu söylenebilir.⁸³

Kısaca Said Halim Paşa, tepeden modernleşme yöntemi ile Batıdan alınan bir takım kurumların değiştirilmesiyle toplumsal ilerleme ve gelişmenin mümkün olmayacağını ileri sürer. Böyle bir yöntemin toplumsal çöküşe sebep olacağını ve toplumun kendine yabancılaşacağını düşünür. Onun yerine tabandan tepeye olan bir modernleşmenin daha sağlıklı olacağını söyleyen Paşa, her milletin kendi toplumsal yapısına uygun kurumlarını tarihsel ve sosyo-kültürel şartlar içinde kendisinin oluşturması gerektiğini savunur.

⁸² Kudret Bülbül, *Siyasal bir Düşünür ve Devlet Adamı Said Halim Paşa*, 290.

⁸³ Kayalı, "Said Halim Paşa", 1306; Hanefi Bostan, *Ummana Dökülen İrmaklar-II Mehmet Akif Ersoy'un Dost Çevresi: Bir İslamcı Düşünür ve Sadrazam Said Halim Paşa*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, 98-99; Şerif Mardin, "İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5/1401.

KAYNAKÇA

- Akgül, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1999.
- Akgül, Mehmet. “Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”. *Din Sosyolojisi El Kitabı* (Ed. N. Akyüz, İ Çapçioğlu), Ankara: Grafiker Yayınları 2018.
- Aktay, Yasin. “Osmanlı’nın İslamcı Prens’i: Said Halim Paşa”. *Said Halim Paşa Kitabı* (Haz. Asım Öz), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları 2021.
- Berger, Peter. “Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine”. *Sekülerizm Sorgulanıyor* haz. Ali Köse. Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.
- Bora, Tanıl. *Cereyanlar- Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Bostan, M. Hanefi. *Ummama Dökülen Irmaklar-II, Mehmet Âkif Ersoy’un Dost Çevresi: Bir İslamcı Düşünür ve Sadrazam Said Halim Paşa*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.
- Bostan, M. Hanefi. “Said Halim Paşa ve Fikirleri”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 8/22, (Bahar 2019), 53-90.
- Bostan, M. Hanefi. “Said Halim Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35/557-560.
- Bostan, M. Hanefi. *Bir İslamcı Düşünür: Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.
- Bülbül, Kudret. *Siyasal Bir Düşünür ve Devlet Adamı Said Halim Paşa*. İstanbul: Tezkire Yayınları, 2015.
- Duymaz, Recep. “Celal Nuri İleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7/242-245. İstanbul 1993.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Said Halim Paşa: Bubranlarımız ve Son Eserleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Erkilet, Alev. “ Said Halim Paşa Düşüncesinde Tespitler, Teklifler ve Sorunlar”, *Said Halim Paşa Kitabı* (Haz. Asım Öz), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları 2021.
- Eşref Edip. “Alemler İslam İçin Pek Büyük Bir Bir Zâyi”: Prens Said Halim Paşa Hazretlerinin Şehadeti”. *Sebilürreşad*, 19/492, (16 Ocak 1922), 256-259.

- Gencer, Bedri. *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, Doğu-Batı Yayınları. İstanbul 2014.
- Guida, Michelangelo. "II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık Düşüncesi ve Buna Bir Örnek Teşkil Etmesi Açısından Said Halim Paşa", *Said Halim Paşa Kitabı* (Haz. Asım Öz), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları 2021.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5/182-186. İstanbul 1992.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Abdullah Cevdet", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/90-93. İstanbul 1998.
- İleri, Celal Nuri. *Türk İnkılabı*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Jaschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslamcılık* çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınları, 1970.
- Kayalı, Kurtuluş. "Said Halim Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 5/1304-1306, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Kılıçbay, M. Ali. "Osmanlı Batılılaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I/147-152. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Mardin, Şerif; "İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Meriç, Ümid. *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1975.
- Nal, Sabahattin. "Sait Halim Paşa'nın Egemenlik Anlayışı ve Öngördüğü Hükümet Sistemi". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, İnÜHFD 10/1, 2019, 144-158.
- Özyurt, Cevat. Said Halim Paşa, Muhafazakâr Reformcu İslamcılığın Doğuşu. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10/37, (Eylül 2013), 67-102.
- Polat, Nazım H.. "İctihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 21/446-448. İstanbul 2000.

- Prens Said Halim Paşa. *Buhranlarımız, Said Halim Paşa Külliyyât-ı Âsârından*, İstanbul: Şems Matbaası, 1335-1338.
- Said Halim Paşa. “İslam’da Teşkilât-ı Siyasiyye”, *Sebilürreşâd*, 19/493, 26 Şubat 1922.
- Said Halim Paşa. “İslam’da Teşkilât-ı Siyasiyye”, *Sebilürreşâd*, 19/494, 11 Mart 1922.
- Said Halim Paşa. “İslam’da Teşkilât-ı Siyasiyye”, *Sebilürreşâd*, 20/495, 27 Mart 1922.
- Stark, Rodney. “Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme”, *Sekülerizm Sorulanyor*, Haz. Ali Köse. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Topaloğlu, Aydın. “Materyalizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/137-140. Ankara, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. Ankara: Arba Yayınları, 1994.